

ՀՏԴ 808.1Հայոց լեզու**Արմինե ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ****ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող, Բ.Գ.Թ.,
դոցենտ****E-mail: armine_mkrtumyan@mail.ru****Ռուզան ՄԱՀԱԿՅԱՆ****Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային
համալսարանի դասախոս, ասիստենտ Բ.Գ.Թ.****E-mail: ruzansahakian@mail.ru****ԲԱՌԱԿԵՐՏՈՒՄՆԵՐԸ ԹԱԴԵՎՈՍ
ՏՈՆՈՅԱՆԻ ՉԱՓԱԾՈ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ**

Թաղևոս Տոնոյանի բանաստեղծական ժողովածուները («Սերմաստղ», «Երկրից հետո», «Երկնքից առաջ», «Սահմանումներ Հայաստանի համար») իրենց բառատաղձով և ինքնատիպ բառակերտումներով, լեզվական երևույթների բազմազանությամբ ամբողջովին բացահայտում են բանաստեղծ-գիտնականի լեզվամտածողական համակարգը: Նա սիրում է իր խոսքը համեմել խորհրդանիշ-պատկերներով, գրաբարաբանություններով:

Թ. Տոնոյանը հիացնում է ընթերցողին բառաստեղծման իր հնարամտություններով, նորակազմությունների դիպուկ և տեղին կիրառություններով, որը բնորոշ է հեղինակի պատկերային մտածողությանը: Նա հմտորեն օգտվել է մեր լեզվի բառակազմական հնարավորություններից:

Տոնոյանի բառակերտումների մի մասը իր տպավորիչ կազմություններով և ասելիքի հարստությամբ համագործածական դառնալու հավանականություն ունի և կարող է հարստացնել ու կատարելագործել հայոց լեզվի բառապաշարը:

Բանալի բառեր՝ բառակերտում, բառատաղձ, լեզվամտածողություն, լեզվական ճաշակ, բայակերտում, նորակազմություն, բառակազմական առանձնահատկություններ:

А. Мкртумян, Р. Саакян

СЛОВОТВОРЧЕСТВО В ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТАДЕВОСА ТОНОЯНА

Стихотворные сборники Тадевоса Тонояна («Сермастх», «После земли», «До неба», «Определения для Армении»), отличающиеся богатством словесного материала, уникальным словотворчеством, многообразием языковых явлений, в полной мере раскрывают систему языкового мышления поэта и ученого. Его речь богата символами-образами, заимствованиями из грабара, интересными словообразовательными решениями.

Т. Тоноян восхищает читателя своими словотворческими возможностями, точным и уместным употреблением неологизмов, свойственными образному мышлению автора. Многие образцы словотворчества Т. Тонояна благодаря своему уникальному морфемному составу и содержательной емкости могут стать общеупотребительными, войти в литературный язык и обогатить лексику современного армянского языка.

Ключевые слова: словотворчество, языковое мышление, языковой вкус, создание глагольных форм, неологизм, словообразовательные особенности.

A. Mkrumyan, R. Sahakyan

WORD FORMATIONS IN VERSE EXPRESSED WORKS OF TADEVOS TONOYAN

Tadevos Tonoyan's poetry collections ("Sermastgh", "Yerkric heto" (Beyond the Earth), "Yerknqic araj" (Before the Sky), "Sahmanumner Hayastani Hamar" (Definitions for Armenia) fully reveal the system of the poet-scientist's linguistic thinking with their main word material, original word formation and variety of linguistic phenomena. He likes to spice up his speech with symbols and images, old Armenian language forms and interesting word-formation denouement.

T. Tonoyan fascinates the reader with his creative inventiveness in word formation, precise and appropriate use of new formations, which is characteristic of the author's figurative thinking. He skillfully used the word formation possibilities of our language.

Some of Tonoyan's word formations, with their impressive formations and richness of meaning, have the possibility of becoming universally applicable and can enrich and improve the vocabulary of the Armenian language.

T. Tonoyan fascinates the reader with his ingenuity in word formation, precise and appropriate use of new formations, which is characteristic of the author's figurative thinking. He skillfully used the word formation possibilities of our language.

Some of Tonoyan's word formations, with their impressive formations and richness of meaning, have the possibility of becoming universally applicable and can enrich and improve the vocabulary of the Armenian language.

Key words: word formation, main word material, linguistic thinking, linguistic choice, verb formation, new formation, word formation features.

Գրողների բառաստեղծական ունակություններն ու հմտությունները մեծապես նպաստում են բառային կազմի ավելացմանը: Հայերենի բառակազմական հնարավորությունները թույլ են տալիս բանաստեղծին կազմել նոր բառեր, որի միջոցով էլ դրսևորվում է գրողի ինքնատիպությունը: «Նորաբանությունը պետք է միշտ ընդունվի որպես տվյալ գրողի ինչ-որ հայտնագործություն»¹: Սակայն այդ բառերը պետք է արդարացված լինեն: «.... Նորակազմ բառերը պետք է համապատասխանեն մեր լեզվի բառակազմական նորմաներին, ունենան իմաստային որոշակիություն և մատչելի լինեն ընթերցողի ըմբռնողությանը: Հակառակ դեպքում դրանք կդիտվեն որպես արհեստական նորակազմություններ, կլինեն անհամոզիչ և ոճական արժեք չեն ունենա»²:

Հեղինակային նորակազմությունների քննությունը մշտապես արդիական է լեզվաբանության համար, քանի որ դրանով բացահայտվում են ոչ միայն գրողի լեզվական նախասիրությունները, այլև լեզվի տվյալ գոյավիճակում բառակազմական իրողությունների ակտիվությունը: Նորակազմ բառերը բանաստեղծին թույլ են տալիս խուսափել միօրինակությունից և կրկնությունից: Բայց դա չի նշանակում, որ հեղինակային բոլոր բառերը պետք է ստանան համընդհանուր գործածություն:

¹Տե՛ս **Томашевский Б.В.**, *Стилистика и стихосложение*. Л., 1959, с.181.

²**Մարության Ա.**, *Հայոց լեզվի ոճաբանություն*, Ե., 2000, էջ 223:

Թաղևոս Տոնոյանի բանաստեղծական ժողովածուներն¹ իրենց բառատաղձով, ինքնատիպ բառակերտումներով, լեզվական երևույթների բազմազանությամբ ամբողջովին բացահայտում են բանաստեղծ-գիտնականի լեզվամտածողական համակարգը, և ինչպես իրավամբ նշում է հեղինակն իր հոդվածներից մեկում. «Խոսքը դառնում է խոսքի նպատակ ... գրական ստեղծագործության մեջ հենց խոսքն է դառնում գործող «անձ», երբ խոսքը կերպարայնացվում է, մի տեսակ անձնավորվում-հերոսացվում, ի վերջո՝ նաև խոհրդանշայնացվում»²:

Տոնոյանի լեզվամտածողությունն ու լեզվական ճաշակը դրսևորվում են բազմաթիվ նորակազմություններում: Իր մտածումներն արտահայտելու և ընթերցողին փոխանցելու նպատակով գրողը կերտում է նոր բառեր: Ըստ նրա՝ «...գրական ստեղծագործության մեջ արծարծվող մտքերը (բովանդակային կողմ) միշտ էլ որոնում են համապատասխան և հարմար լեզվական հենք (ձևային կողմ)»³, որը գրողի համար դառնում է ինքնարտահայտման յուրահատուկ ձև:

Սույն հոդվածում անդրադարձել ենք Թ. Տոնոյանի բանաստեղծական հինգ ժողովածուներում տեղ գտած նորակազմություններին և իմաստային բառակերտումներին: Մենք պայմանականորեն գործածում ենք «բառակերտումներ» եզրույթը, քանի որ այդ բառերի ստույգ որոշման շրջանակը սահմանափակվում է միայն հրապարակում եղած բառարանային տվյալներով⁴: Սյուս կողմից էլ երբեմն դժվար կարող է լինել ճշգրտությամբ որոշել նորակազմ բառի հեղինակային պատկանելությունը: Այս առումով համակարծիք ենք Ս. Էլոյանի դիտարկմանը. «Հեղինակային նորակազմությունների ստույգ որոշման խնդիրը հղի է

¹ **Տոնոյան Թ.**, Սերմասող, Ե., Նաիրի, 1994, Մոմի կաթիլներ, Ե., 1997, Երկրից հետո, Ե., «Չանգակ-97», 2002, Երկնքից առաջ, Ե., «Աղբյուր» 2010, Սահմանումներ Հայաստանի համար, Ե., «Աղբյուր», 2015 (պատկերներ՝ փակագծերում կնշենք հիշյալ ժողովածուների էջերը):

² **Տոնոյան Թ.**, Հայերենի համատեքստի ձայն-կյանք, լռություն-մահ լեզվամտածողական հունանիշությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2016 № 1 (19), էջ 55-67:

³ **Տոնոյան Թ.**, Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությունը տեքստում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2016 № 3 (21), էջ 60-69:

⁴ **Մալխասեանց Սո.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945, **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան (ԱՀԲԲ), Ե., 1976, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (ԺՀԲԲ), Եր., 1969- 1980, **Խղիպոյան Ֆ.**, Բառարան-տեղեկատու (նոր բառեր և իմաստներ), Եր., 1982, **Սաքապետոյան Ռ.**, Արեւմտահայերեն-արեւելահայերեն նոր բառարան (ԱՎՆԲ), Եր., 2011, **Էլոյան Ս.**, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան (ԱՀՆԲ), Եր., 2002, Նոր բառեր (ՆԲ), ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Ա-Չ պրակ, Եր., 2015, 2016, 2017, 2018, 2020, 2021, **Գնէլ արքեպիսկոպոս ԺԵՐԵՆԱՆ, Փարսանզ Կ. Տոնիկեան և Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան**, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պէրյուժ, 1992, **Մեղթիխանյան Փ.**, Նոր բառերի բացատրական բառարան, Եր., 1996:

թյուրիմացություններով ու սխալներով, քանի դեռ չունենք բոլոր գրողների ու բանաստեղծների բառարանները»¹:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել հեղինակի բանաստեղծական խոսքում տեղ գտած նորակազմ բառերը, որոնք գրողի տվյալ պահի ապրումների, հույզերի ու զգացումների վերարտադրությունն են: Տոնոյան բանաստեղծը, լավ տիրապետելով հայերեն բառին, դրանք իմաստապես արժևորում է կերտելով նոր բառեր: Բանը՝ խոսքը, նրա համար մեծ ուժ ունի, որի միջոցով նա կառուցում է իր բանաստեղծական պատկերները՝ բառ-խորհրդանիշ, բառ-կերպար, բառ-պատկեր, բառ-գաղափար, բառ-մտածողություն. ներխուժելով բովանդակություն՝ բառերը «կերպարայնանում», «խորհրդանշայնանում» են, մասնակցում պլուժեի ձևավորմանը²:

Հոդվածի նյութը առնչվում է նաև Տոնոյանի աշխարհընկալման, գեղագիտական ճաշակի և ըմբռնումների հետ: Յուրաքանչյուր նոր բառի ստեղծում ենթադրում է ոչ թե սոսկ բառի բաղադրիչների կցում, այլ վերլուծական և համադրական կարողություն, հուզական և զգացական բառակերտման նուրբ արվեստ, որը կապվում է հաղորդվող նյութի և հեղինակի ասելիքի նպատակադրումի հետ:

Մեր հաշվումներով՝ Թ. Տոնոյանի հիշյալ բանաստեղծական ժողովածուներում կան ավելի քան հարյուր նորակազմ բառեր, որոնք որևէ բառարանում վկայված չեն:

Բառաքնական դիտարկումներ:

Բանաստեղծի հոգին մշտական փնտրումների մեջ է: Այն իր արտահայտությունն ունի նաև բանաստեղծություններում՝ ստեղծելով խորհրդանիշ-պատկերներ:

Հոգևորի ընկալման ինքնատիպ դրսևորումներ են *հոգի*, *մարմին*, *աստղ*, *լույս* սկզբնաբաղադրիչներով բառակերտումները: Այսպես՝ *հոգեաշուն* (ԵՀ, 3), *հոգեմարմին* (ԵՀ, 10), *հոգեհաշմ* (ԵՀ, 74), *հոգեճաք* (ՍՀՀ, 55, ԵՀ, 19), *հոգեդարձում* (ՍՀՀ, 59, ԵԱ, 27), *հոգեհերձում* (ՍՀՀ, 73), *հոգեդաշնություն* (Ս, 3), *հոգեգարուն* (Ս, 7), *հոգեմղվել* (Ս, 17), *հոգեերազ* (ԵԱ, 35), *հոգերեռ* (ԵԱ, 39), *հոգեսափոր* (ԵԱ, 39), *մարմնամերձ* (ԵՀ, 9), *մարմնահաց* (ԵՀ, 11), *մարմնամաշկող* (ՍՀՀ, 18) *աստղակար* (ԵԱ, 10), *աստղանավակ* (ԵԱ, 14), *լուսընթացունակ* (ԵԱ, 19), *լուսատարիք* (ԵԱ, 67), *լուսահեղում* (Ս, 17):

Երբեմն էլ հայերենի հարուստ բառազանձը չի բավականացնում հեղինակին՝ իր աշխարհընկալումն ու գաղափարներն արտահայտելու

¹ **Էդյան Ս.**, *Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն*, Ե., 1989, էջ 224:

² **Տոնոյան Թ.**, *Հայերենի տեքստը և լեզվամոտաժողական արժեքամակարգը*, *Ստեփանակերտ*, 2016, էջ 308:

համար, և նա ստեղծում է իրենը: Այսպես՝ շրջածիր, լուսածիր, աստղածիր՝ բառերի նմանությամբ բանաստեղծը կերտում է նոր բառ՝ շղթածիր՝ հավանաբար նկատի ունենալով «շղթաների շրջագիծը»:

.... Ու իմ հոգում ուժ կա քանի, // Պիտի այսպես Գնամ ու Գամ՝ // Որպես արյան, հուշի պատգամ՝ // Աստղածիրում, // Շղթածիրում, // Շրջածիրում // Մեփականի: (ՄՀՀ, 82)

Ըստ Տոնոյանի՝ «գրել նշանակում է լինել Աստծու հետ», ուստի իր որոշ բանաստեղծություններում («Համաստեղման կարգ», «Տիրոջ լույսն անհող», «Զատիկ. հրաժեշտ մարմնին», «Հրաժեշտ երկրին» և այլն) գրողը, հավատարիմ այս ըմբռնումին, շոշափում է կյանքի ու մահվան, հոգևորի ու աշխարհիկի, մարդկային մեղքի և մեղսագործության հավերժ թեմաներ:

Այս կյանքից առաջ ու նաև հետո // Այս աշխարհն ենք մենք թաքուն երազում, // Տերն ուղարկում է մեզ այստեղ հերթով, // Որ մեղքերին էլ մենք լինենք հասու: («Տիրոջ լույսն անհող»)

Կյանքի և մահվան գաղափարները ամբողջովին հետապնդում են բանաստեղծին: Եվ ինչպես դիպուկ նկատում է Հ. Հովնաթանյանը. «Կյանքն ու մահը կողք կողքի են ու հարազատ: Հոգին ու մարմինն իրարամերժ են, բայց՝ հարազատ»¹: Դրանից էլ ծնունդ են առնում դիպվածային նորակազմությունները՝ արարչադող (ՄՀՀ, 17), երկրակարոտ (ԵԱ, 68), հրեշտակաերթ (ԵԱ, 23), վերառաք (ԵԱ, 16), հոգեհեղձում (ԵԱ, 27), Հավերժատեղ² (ԵԱ, 8), մարմնամերձ (ԵԱ, 9), բառհոգեդարձող (ԵՀ, 35) և այլն:

Բանաստեղծի խոսքը պատկերային է: Այդ պատկերները նա փորձում է արտահայտել ամենատարբեր ձևերով: Դրա արտահայտությունը կարելի է համարել առաջին հայացքից սովորական թվացող գոյականների մեծատառերով գրությունը՝ Կամք (ԵՀ, 41), Արևակարգ (ԵԱ, 67), Անցյալ, Գալիք (ՄՀՀ, 21), Լեզու (ՄՀՀ, 52), Գիր, Երկիր, Երկինք (ՄՀՀ, 13) և այլն:

Թ. Տոնոյանը հիացնում է ընթերցողին բառաստեղծման իր հնարամտություններով, նորակազմությունների դիպուկ և տեղին կիրառություններով, որը բնորոշ է հեղինակի պատկերային մտածողությանը: Լեզվազգացողության ինքնատիպ վարպետն ըստ անհրաժեշտության իր խոսքը համեմում է նաև գրաբարաբանություններով՝ «Եղիցի մուշ երկինք՝ ոչ չարահույժ հանուր...» (ԵՀ, 28), զգենանք (ԵԱ, 19), հոգվոն (ԵԱ, 17), զգայք (ՄՀՀ, 109), պալատականք (ԵՀ, 20),

¹Հովնաթանյան Հ., Երգեր, որ բացում են երկինքը. Թ. Տոնոյանի «Երկրից հետո» ժողովածուն, Ազգ, 2003, թ. 63, ապրիլ, էջ 6:

²Հեղինակը գրում է մեծատառով:

գրաբարյան հայտնի *փոքր ածու* բառակապակցությունը կազմում է կցական՝ *փոքրածու* ձևը (ՍՀՀ, 113)՝ նկատի ունենալով «*փոքրաթիվ ազգ*» իմաստը¹:

Մարմնի և հոգու միջև միջնորդ է // Խոսքը, որ եղավ երկնքից ընծա... (ԵԱ, 59)

Բանը (խոսքը) ամենից ու ամեն ինչից վեր դասող, «խոսքի բանաձևը» սահմանող հեղինակը, խոսքը որպես «Ճանապարհ, Կամուրջ ու Թռիչքուղի» հյուսող (ԵԱ ժողովածուի «Խոսքի բանաձև» շարք) բանաստեղծը իր «Երկրից հետո» ժողովածուի «Լեզվադանդական» շարքում թերևս գեղարվեստական խոսքի արժանիքներն ընդգծելու նպատակով ներկայացնում է ժամանակակից խոսակցական - ժարգոնախառն ոճով գրված մի քանի բանաստեղծություն: Անգամ վերնագրերն են արտահայտում հեղինակի ոչ սովորական նպատակադրումը՝ «Մանթո», «Ախպերական խորհուրդ», «Ժարգոն» և այլն:

Ի՞նչ ա պատահել, չենք կարա՞ գոնե // Մեր թուղթ ու գրի հետ ըլնենք արդար, // Էնձն գրենք, որ թաղի տղերն էլ // Բանաստեղծություն սիրեն ու կարդան: (ԵՀ, 85)

Արդի բանաստեղծության անհաջողությամբ մտահոգ հեղինակը մեկ այլ ստեղծագործության մեջ քննադատի իր խոսքն է ուղղում հայ պոեզիայի ներկայացուցիչներին.

Էս պոեզիան, որ բստրում են հիմի // Ու ընենց անում, որ գրքից զգվես, // Իմ կոկորդին ա մնացել էլի, // Ոչ մուսա ունեմ ու ոչ էլ հավես: // ... Ոչ մեկին պետք չի, որ իր գրածը // Իրենից բացի ոչ ոք չի կարդում, // Փոխանակ սրա մասին մտածեն, // Իրենց հանձար են երևակայում: (ԵՀ, 83)

Բառակազմական դիտարկումներ:

Գրողի բառակերտական և լեզվամտածողական ունակությունները երևում են նաև բառաբարդման կաղապարներում: Այսպես՝ հարադրավոր կազմություն ունեցող բարդություններում, որոնք գրված են գծիկով՝ *համբույր-հանդիպատեղի* (Ս, 24), *Նոյ-փրկված* (ԵԱ, 51), *կույս-տոմս* (ԵՀ, 20), *չվերթ-կյանք* (ՍՀՀ, 26), *երգ-լեզու* (ՍՀՀ, 27), *ճաք-ճակատագիր* (ՍՀՀ, 54) և այլն: Այդ կառույցներում հեղինակը ցուցաբերել է հետաքրքիր և յուրօրինակ մոտեցում՝ ընդգծելով բաղադրիչների պատճառահետևանքային կապը:

Միանշանակ կարող ենք ասել, որ Թ. Տոնոյանն իր ներդրումն ունի նոր բառերի կերտման գործում: Այդ կազմություններում հեղինակը ցուցաբերել է պատճառաբանված մոտեցում²: Բաղադրյալ կառույցների բաղադրիչների իմաստային հանրագումարը լիովին բացատրում է դրանց

¹Տե՛ս *Անտիքեան Գ., Սիւրմէիան Խ., Ալզերեան Մ.*, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836-37, հ.1, էջ 21*:

²*Սուքիասյան Ա., Սուքիասյան Զ., Ֆեդերյան Մ.*, *Ժամանակակից հայոց լեզու (հնչյունաբանություն, բառագիտություն)*, Ե., 2017, էջ 270-275:

նշանակությունները, նոր իմաստները ձևավորվում են ոչ թե բաղադրիչների առանձին, այլ բաղադրության ընդհանուր իմաստից:

.... Ու մինչ օդային քաղաքի ելած // Երազանքներով երկրի ու տանու, // Տանում ենք դեպի աշխարհ ու երկինք // Արդար պատմության մեր խոսքը հորդուն (ՄՀՀ, 26)

Օրինակում **քաղաքի** բառը **քաղ** ածականի կամ մակբայի և **ուղի** գոյականի կապակցությամբ ձեռք է բերել գոյականական կիրառություն՝ գործածվելով **օդային ուղի** կամ **օդուղի** նշանակությամբ: Ըստ երևույթին հեղինակը հիմք է ընդունել **քաղ** բառի բազմաթիվ հատկանիշներից ամենաբնորոշը՝ **քաղ, ազատ, արձակ տարածություն**, և կարողացել ավելի պատկերավոր ներկայացնել իր մտքերը:

Հաջորդ օրինակում **վայ** ձայնարկության և **գույժ** գոյականի կապակցությամբ կազմել է **վայագույժ** գոյականը՝ **վատ լուր, բոթ** նշանակությամբ, և արտահայտել իր ուրույն լեզվամտածողությունը:

Ահա կանգնած ես դեռ սրտաբաց, ու նորից // Արևելքն ու պատավ արևմուտքը նեղիկ // Քեզ քաշում են՝ պոկեն քո Գալիքի խոհից, // Վայագույժով ուժատ՝ մեռի՝ ը, մեռի՝ ը: (ՄՀՀ, 21)

Նմանատիպ կազմությունները Տոնոյանի չափածոյում հաճախ են հանդիպում: Դրանց միջոցով նա կարողանում է արտահայտել իրեն համակած հույզերը, ապրումները, աշխարհընկալումը և վերաբերմունքը իրեն շրջապատող իրականության նկատմամբ: Ներկայացնենք ևս մի քանի օրինակ. *Ճամփակեռ* (ՄՀՀ,10), *կավամարդ* (ՄՀՀ,73), *հուշահույզ* (ՄՀՀ,139), *հոգեդաշնություն* (Ս,3), *հոգեգարուն* (Ս,7), *ուրախահույզ* (Ս,16), *թիթեղաձաղիկ* (ԵՀ,3), *մարմնահաց* (ԵՀ,11), *գրչակենցաղ* (ԵՀ, 74), *աստղակար* (ԵԱ,10), *կարոտաձեռք* (ԵԱ,15), *հրեշտակաերթ* (ԵՀ,23), *լուսատարիք* (ԵՀ, 67) և այլն:

Բանաստեղծը հմտորեն օգտվել է մեր լեզվի բառակազմական հնարավորություններից, ստեղծել հիմնականում բարդ, ածանցավոր և բարդածանցավոր շատ բառեր: Պարզ բառեր առկա չեն: Գրեթե հավասարապես են հանդիպում և՛ *անհնչյունափոխ* (ցեղարյուն, ախտաժառանգական, անաշուն, չարքուհի, հուշացավ, կարոտաձեռք, արձանավկա, աստղակար), և՛ *հնչյունափոխված* (երկրակարոտ (երկր – երկիր, իմ), ծխառնկայծում (ծխ – ծես, ե>ի), արարչադող (չ – իչ, իմ), արծվանալ (արծվ – արծիվ, իմ), բուրարձակել (բուր – բույր, ույ >ու), պատժաբաժին (պատժ – պատիժ, իմ), լուսատարիք (լուս – լույս, ույ>ու), շքաշուք (շք – շուք, ու>ը)) բաղադրիչներով գործածությունները:

Տոնոյանի բառակերտումները հիմնականում համընկնում են լեզվի կենսունակ կաղապարների հետ: Նա կարողացել է ստեղծել և՛

միաբաղադրիչ, և՛ բազմաբաղադրիչ նոր բառեր: Հաճախադեպ են երկբաղադրիչ կազմությունները (*նոսրագիծ, երկրակապար, հոգեճաք, արևակարգ, հավերժատեղ*): Հանդիպում են նաև միաբաղադրիչ (*անաշուն, մահեղ*) և եռաբաղադրիչ (*լուսընթացունակ, վերջնականգառ, հողերկրպագու*) բառեր:

Ըստ բառակազմական օրենքների՝ լեզուն թույլ է տալիս բարդություններ կազմել և՛ հոդակապով, և՛ առանց դրա: Հոդակապը գործառական ձևույթ է, քանի որ գուրկ է իմաստից և իմաստային տարբերակում առաջ չի բերում՝ բացառությամբ առանձին դեպքերի¹:

Տոնոյանի պոեզիան ևս զերծ չէ նման կազմություններից: Իր հույզերն ու զգացմունքները նա կարողացել է արտահայտել նաև բառակազմական այդպիսի լուծումներով՝ խոսքը դարձնելով ավելի արտահայտիչ ու տպավորիչ: Քննության ենք ենթարկել բազմաթիվ բառերից հատկապես երեքը, քանի որ դրանց զուգահեռ ձևերը արդեն կան լեզվում:

Աշխարհկործան և **օրհաց** անհոդակապ բարդություններն իմաստային որևէ տարբերություն չունեն բառարաններում վկայված **աշխարհակործան** (աշխարհը կործանող, աշխարհավեր, կործանարար) և **օրահաց** (ապրուստ, օրվա հաց) հոդակապով ձևերից: Սրանք տարբեր բառեր չեն, պարզապես գրողը, տաղաչափական առանձնահատկություններից ելնելով, ստեղծել է բառային տարբերակներ:

Լռությունն իմ կպսակե՞ք, // Թե՞ հեռավոր ոլորտներից // Աշխարհկործան աղմուկներն եք // Բերելու վար (Մ, 10)

.... Ու այս սով ու պասի մեջ որ մի այլ մեղք բացառենք, // Ահա հանձնել ենք արդեն մեզ օրհացի բնագդին: (ԵՀ, 26)

Նույնը չենք կարող ասել **վերնաուլորտ** բառի մասին: Բառարաններում վկայված անհոդակապ ձևը աշխարհագրական տերմին է, որը մթնոլորտի վերին շերտն է: Տոնոյանի բանաստեղծության մեջ հոդակապով տարբերակը գործածվում է փոխաբերաբար և առաջ բերում նոր իմաստ:

Բայց նախանձն էլ է դառնում երբեմն ավիշ ստեղծուն, // Եղծում իրեն ու հաճախ վերնաուլորտ աշխարհներ (ԵՀ, 73)

Բանաստեղծը նկատի ունի վերին՝ բարձր արժեքներ ունեցող աշխարհները, որոնք կարող են պղծվել նախանձի ու չարության պատճառով:

Գրողը բառաբարդման և ածանցման միջոցով, որոնք բառակազմական ամենակենսունակ ձևերն են, ստեղծել է իր ներաշխարհն արտահայտելու առանձնահատուկ կազմություններ: Բառաբարդմամբ կազմված նոր բառերում նա գործածել է առավելապես գոյականի և ածականի արժեքով

¹ Տե՛ս **Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 262:**

կազմություններ, որոնք արտահայտված են զանազան մասնակադապարներով.

Գոյականական կազմություններ		Ածականական կազմություններ	
գոյական+գոյական	հուշացավ	ածական+գոյական	ուրախահույզ
գոյական+ածական	ճամփակեռ	գոյական+գոյական	երկրակարոտ
ածական+գոյական	գաղտնագեն		
դերանուն+գոյական	ինքնապիղատու		
ձայնարկություն+գոյական	վայագույժ		

Կան նաև բայակերտումներ՝ **բուրարձակել** (գոյական+ածական+բայածանց (ել)), **արնաքամվել** (գոյական+բայարմատ+վ կրավորական ածանց+բայածանց (ել)), **հոգեմղվել** (գոյական+բայարմատ+վ կրավորական ածանց+բայածանց (ել)), **արծվանալ** (գոյական+ան սոսկածանց + բայածանց (ալ)):

Յուրօրինակ կազմություններ են տոնոյանական խոսքիմասային անցումները: Նա հիմնորեն կարողանում է ածականից կերտել գոյական (հոգեմարմնական¹- հոգեմարմին (ԵՀ,10)), բայից կամ գոյականից՝ ածական (վերառաբել, վերառաքում² - վերառաք (ԵԱ,16)), գոյականից՝ բայ (արծիվ - արծվանալ), բայից՝ գոյական (վկայացուցանել³- վկայացույց (Ս,16)):

Ում վերջածանցի հաճախակի գործածությամբ բանաստեղծը մեծ վարպետությամբ կազմել է բայանուն գոյականներ՝ ստեղծելով պատկերավոր վերաիմաստավորումներ՝ *համերգում* (Ս,13), *կենսագոծում* (Ս,14), *լուսահեղում* (Ս,17), *ծխառկայծում* (Ս,27), *աշխարհարարում* (ԵՀ,40), *բայում* (ԵԱ,60), *հուսավառում* (ՍՀՀ,76), *ներուժում* (ՍՀՀ,139):

Հոգիների չուն այդպես ճախրում է դեպի Աստրծո // Երկինք, սակայն միշտ մնում է պտույտում երկրային գարնան, // Քանզի ամեն պահ հրամցնում է օձր մեզ խնձոր, // Ու դեռես չի ավարտվում գործը աշխարհարարման:

Զույգ աշխարհների անջրպետումը // Ասել – լսելու քայլումն է թաքուն

¹ **Էրոյան Ս.**, Արդի հայերենի նորարարությունների բառարան, Եր., 2002, էջ 305:

² **Մալխասեանց Սո.**, Հայերեն բացատրական բառարան, Եր., 1944, էջ 326, **Աղայան Էր.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 1379, **Քարսեղյան Հ.**, Հայերեն ուղղագրական-ուղղահիտական-տեղմիմարանական բառարան, Եր., 1973, էջ 870:

³ **Մալխասեանց Սո.**, նշվ. աշխ., էջ 347:

.... Ինչ-որ մի հեռու ~, հեռու ~ մի տեղից // Մի գույգ հարագա ~տ աչքեր // Ակնթարթ նայում են, // Կենսագոծումով նայում դեպի ինձ // Ու կարոտում են

...

Ցույց տուր հայացքդ՝ փայլով սուր-բանի, // Ե՛տ առ նրանցից ոսկե թագ ու խույր // Եվ հուսավատման մի խրոխտ պահի, // Որքան էլ լինի արևդ տխուր, // Ա՜ռ արշալույսի թուրը ճակատիդ

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ ըստ խոսքի մասերի՝ հեղինակը նախապատվությունը տալիս է առավելապես գոյական բառակերտումներին (61), ավելի քիչ՝ ածականներին (33), ապա՝ բայերին (11) և ընդամենը մեկ թվական՝ եռավեց (ԵՀ, 11):

Ուշադրության են արժանի նաև ածանցմամբ ստեղծված բառակերտումները: Նոր բառեր ստեղծելիս Տոնոյանը մեծապես օգտվել է հայերենի և՛ կենսունակ, և՛ ոչ կենսունակ ածանցների մեծ պաշարից, որոնք բանաստեղծական խոսքը ինքնատիպորեն ներկայացնելու ուշագրավ միջոցներ են¹: Բառակազմական ակտիվություն են ցուցաբերում հատկապես -ություն (հոգեդաշնություն), -ող (բառհոգեդարձող), -ական (ախտաժառանգական), -ք (շրջացուք), -իկ (բանաստեղծիկ), -իչ (արարչադող), -ակ (աստղանավակ), -անք (թուլամորթանք) վերջածանցները և ան- (անաշուն), ներ- (ներուժում) նախածանցները: Հանդիպում են նաև -եք (անուրեքություն), -յա (անդրյա), -եղ (մահեղ), -ուն (հոգեհերձուն), -այթ (ուրճառագայթ), -ին (վերնատուրտ), -ու (հողերկրպագու), -ոց (ողնաշարոց), -ույց (երգաթաքույց), -ուհի (չարքուհի) վերջածանցներով և գեր- (գերերագանք), վեր- (վերառաք), համ- (համերգում) նախածանցներով կազմություններ²:

Տոնոյանի պոեզիայում հանդիպում ենք բառակազմական նորմայից ձևային մի քանի շեղումների: Ուրճառագայթ և տխուրսրտիկ բառերը գործածվել են որպես համադրական կցական բարդություններ, թեև կարող էին որպես սովորական բառակապակցություններ հանդես գալ:

Կատարելիս գերի մնաց անկատարին // Անտարակույս աշնան ծոցում սառնառակոր, // Ուրճառագայթ աստղով հասած հայկյան դարին՝ // Ես հասկացա, որ նա իս պիտի լինի Խոսքով: (ԵԱ, 57)

.... Ու գնում ենք // Ճամփան մեր թանկ, // Ամեն մեկս՝ մի որբ բորիկ, // Քայլքը՝ զարկով տխուրսրտիկ, // Բախտի ճամփի փուշը՝ ոտին, // Ուխտի ճամփա-բախտի ճամփան՝ // Չբոլորած երբեք վախճան՝ // Դեպի Վերի ~ն, // Վերի ~ն Աստյան: (ՄՀՀ, 107)

¹ Քանակական առումով մենսածանց բառերը գերազանցում են բազմածանցներին:

² Որոշ վերջածանցներ բառակազմությանը մասնակցում են բաղադրության ներսում՝ ավելանալով նախորդող արմատի վերջից:

Բանաստեղծություններից մեկում հեղինակը *երջանիկ* ածականի և-ը վերջածանցի հավելմամբ կազմել է *երջո* ձևը:

Երեսներեն իմ անցավ, ուստի՝ երբեք օրն իմ մի, // Որ գալու է, չեմ փոխի սրանց նյութած անվերջով, // Նախածանցյալ են սրանք՝ ԴԺ, Տ, և ԱՊ-օրինի, // Դատարկածուծք այս երկրում կուշտ բիկացող ու երջո: (ԵՀ, 11)

Նորակազմ *երջո* բառն ունի խոսակցական երանգ և իմաստի սաստկացման նպատակով բանաստեղծը օգտվել է լեզվի ընձեռած բառակազմական հնարավորություններից¹՝ կարողանալով դիպուկ արտահայտել աշխարհի ունայնության և այդ աշխարհում անհոգ ու երջանիկ, բայց միևնույն ժամանակ մեղսագործ մարդկանց հակադրությունը:

Բանաստեղծը գործածել է բառարաններում վկայված *թռչնազգի, աստղանավ, ազնվագուն* բառերի *թռչնազգ, աստղանավակ, ազնվազն* տարբերակները: Իհարկե, այդ բառերը ծանոթ եղել են գրողին, բայց արտասանության, հանգավորման, ինքնատիպության համար թերևս նպատակահարմար է եղել գործածել վերոնշյալ տարբերակները:

Վերլուծելով Թ. Տոնոյանի բանաստեղծության ինքնատիպությունը՝ կարող ենք փաստել, որ հեղինակի ստեղծած բառակերտումները գրողի լեզվամտածողության ու լեզվական ճաշակի դրսևորումներ են, արտահայտում են իրեն շրջապատող իրականության բանաստեղծական ընկալումները: Հեղինակային նորակազմությունների կերտումը խոսում է նաև գրողի վերլուծելու և համադրելու կարողությունների մասին:

Մեր կարծիքով՝ դրանց մի մասը իր տպավորիչ կազմություններով և ասելիքի հարստությամբ համագործածական դառնալու հավանականություն ունի և կարող է հարստացնել ու կատարելագործել հայոց լեզվի բառապաշարը:

Թ. Տոնոյանի բառակերտումներից առանձնացրել ենք մի քանիսը, որոնք առաջարկում ենք կիրառել մեր գործուն բառապաշարում: Օրինակ՝ *վերառաք, լուսատարիք, երկրակարոտ, հոգեգարուն, հոգեաշուն, աշխարհարարում, կենսադեղ* և այլն:

Գրականություն

ա) հայերեն

1. Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976:
2. Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984:

¹ Տե՛ս Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978, էջ 151:

3. Աւետիքեան Գ., Միրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836-37, հ.1:
4. Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978:
5. Գնէլ արքեպիսկոպոս Ճերէճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան եւ Արտաշէն Տէր Խաչատուրեան, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պէյրութ, 1992:
6. Էլոյան Ս., Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Եր., 1989:
7. Էլոյան Ս., Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան, Եր., 2002:
8. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Եր., 1969- 1980:
9. Խլղաթյան Ֆ., Բառարան-տեղեկատու (նոր բառեր և իմաստներ), Եր., 1982:
10. Հովնաթանյան Հ., Երգեր, որ բացում են երկինքը. Թ. Տոնոյանի «Երկրից հետո» ժողովածուն, «Ազգ», 2003, թ.63, ապրիլ:
11. Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Եր., 1944-1945:
12. Մարության Ա., Հայոց լեզվի ոճաբանություն, Եր., 2000
13. Մէյթիխանյան Փ., Նոր բառերի բացատրական բառարան, Եր., 1996:
14. Նոր բառեր, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Ա-Զ պրակ, Եր., 2015, 2016, 2017, 2018, 2020, 2021:
15. Սաքապետոյան Ռ., Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն նոր բառարան, Եր., 2011:
16. Սուքիասյան Ա., Սուքիասյան Ք., Ֆելեքյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու (հնչյունաբանություն, բառագիտություն), Եր., 2017:
17. Տոնոյան Թ., Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությունը տեքստում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2016, № 3 (21):
18. Տոնոյան Թ., Հայերենի համատեքստի ձայն-կյանք, լռություն-մահ լեզվամտածողական հոմանիշությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2016, № 1 (19):

19.Տոնոյան Թ., Հայերենի տեքստը և լեզվամտածողական արժեհամակարգը, Ստեփանակերտ, 2016:

բ) ռուսերեն

Томашевский, Б.В., Стилистика и стихосложение. Л., 1959.

Համառոտագրություններ

ԵԱ – Երկնքից առաջ

ԵՀ – Երկրից հետո

Ս – Սերմաստղ

ՍՀՀ – Սահմանումներ Հայաստանի համար

Աղբյուրներ

1. Տոնոյան Թ., Երկնքից առաջ, Եր., 2010:
2. Տոնոյան Թ., Երկրից հետո, Եր., 2002:
3. Տոնոյան Թ., Մոմի կաթիլներ, Եր., 1997:
4. Տոնոյան Թ., Սահմանումներ Հայաստանի համար, Եր., 2015:
5. Տոնոյան Թ., Սերմաստղ, Եր., 1994:

Նյութը ներկայացվել է 12.01.2023,

գրախոսման է ուղարկվել, 10.05.2023,

տպագրության ընդունվել 22.06.2023:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ ակ.

Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնը: